

(Кенимех), *қыз жыйын // соғым той, қыз шақырық той* (Қоңырат) - ел қәде, *соғым той* (Шоманай, Қараөзек), *мүшел той* (Қанлыкөл) - юбилей той, *қоналқа* (Тахтакөпір) - қонаққа сойылатуғын мал, *жыласы* (Кегейли) - бириккен сөз, жыл садақа, *кийт* (Хожели) - сарпай, *дөре соқпай* (Хожели) - гештек, отырыспақ, зыяпат.

Мысалы: Куда-кудағайларын *кийтлеп* жиберипти. Бир кешегі *отырыста* бір топпы кесе пайым кетти-ау. Не?

Бир кесе пайым деймен.

**Қора, хәрем атамалары.** *Шетен қора* (Халқабад) - үйдің әтирапын қоршап қоятуғын ағаштан исленген хәрем, *шатанақ қора* (Шымбай) - қада ағаштан исленген қора, забор сөзі Шымбай, Шоманай сөйлесімлерінде *хәрем*, Кенимехте *қора* деп аталады.

**Дән сақлайтуғын орын атамалары.** *Сейисхана* сөзі қарақалпақ тили арқа диалектінің айырым сөйлесімлерінде ат, жылқы сақлайтуғын қора мәнісін билдирсе, Шоманай сөйлесімінде бул сөз *дәнхана* сөзінің қызметінде жумсалады.

**Ауырыу атамалары.** *көксау // көкжәтел.*

**Жол, көпір атамалары.** *Аяқ жол* (соқпақ), *паяпыл // өткел // аяқ көпір, басқалдақ* (Тахтакөпір) - кишкене жап-салмалардың көпірі.

**Қыйық атамасы.** *Шыйнақ* (Шоманай) - шийшенің қыйығы, сынығы, *қыяқ, шөлмек* (Мойнақ, Қоңырат). *Шөлмек* сөзі диалекте омоним сөз. Мойнақ сөйлесімінде шийшенің сынығын *шөлмек* десе, Кегейлиде *кружканы шөлмек* дейди.

**Хабар атамасы.** *Ғалауат* (Қанлыкөл) - хабар, *пәтек* (Тахтакөпір, Шымбай) - хабар, *пәтек айтыу* (хабар айтыу). Мысалы: *Пәтекте* атыңыз бар ма?

**Қус атамалары.** Үй қусы есапланған тауықтың түйетауық хәм шайтан тауық сыяқлы түрлері бар. Қарақалпақ тилинің Тахтакөпір, Қараөзек сөйлесімлерінде шайтан тауықты *тастауық* деп атаса, ал Қанлыкөлдің айырым аймақтарында жабайы қус қырғауылды *тауық* дейди. Диалекте тастауық сөзінің мәнісі ауысып адамға байланыссыз да қолланылып, Шымбай сөйлесімінде рауажланбай қалған адамды *тастауық* дейди. *Тастауық* сөзі диалекте омоним сөз болады.

**Балық атамалары.** *Құртқа балық* (Мойнақ) - шабақ, балықтың майдасы, *қара бөрге* (Шымбай) - балықтың хәрекетшен, майда түрі, *мөңке* (Шымбай) -

бөрге, *ақ марқа* (Шымбай) - үлкен балық, *майбас* // *ақ балық* (Қоңырат, Хожели).

**Өсимлик, терек, мийұе-палыз егинлерінің атамалары.**

1. Өсимлик атамалары. *Жууа* (жуўсан), *шат тикенек* (Шымбай) - шеңгел, *шат тикенек* (Қараөзек) - жийденің шаты, тикенегі, *дәуран* (Халқабад) - шеңгелдің мийұеси, *бәңгі дийұана // бесбуұдай // мәңгі дийұана* (Шоманай), *шоғайна* (Шоманай, Қанлыкөл) - ошаған, *ширалжин* (жыңғылдың бір түрі), *қоян сүйек* (сексеуілге ұқсас қызғынлы шөп), *жипкилен* (азанда шық түскен шөп), *емқулақ* (Шоманай) - атқулақ, *гәуилдир // паңғалақ // шаңғалақ* (Қанлыкөл) - ғөректің шаңғалағы, *қауық* (Нөкіс район), *ұптік // қоқ* (Кегейли, Шымбай, Қараөзек), *гирт* (Бозатау, Кегейли).

2. Терек атамалары. *Науқан терек // тұт терек* (Кегейли, Қоңырат), *шоғал // бұр* (Қанлыкөл), *жылан терек* (Қанлыкөл).

3. Палыз егинлерінің атамалары. *Хәлекке* (Қоңырат, Шоманай) - гүрбек, *балқабақ* (Хожели) - асқабақ. Сондай-ақ диалекте бір компоненті өзлестирме сөз, екінші компоненті қарақалпақ тилиндегі сөз дизбеклесип палыз атамасын билдиреди: *ошин қабақ* (Хожели) - кишкене қабақ.

Қарақалпақстан ресубликасының арқа районларында жасайтуғын қарақалпақтардың ауызеки сөйлеу тилинен жыйналған материалларды таллап, биз төмендегидей жуумаққа келдик.

Тилимиздің сөзлик қурамы жүдә бай. Қарақалпақ тилинің диалект (арқа хәм кубла) хәм сөйлесімлері бүгингі күнге шекем толық түрінде, жетерли дәрежеде үйренілмеген. Диалект хәм сөйлесімлерде қолланылатуғын сөзлерге лингвистикалық көзқарастан таллау жасағанымызда бул лексикалық бирликлер диалектке тән үлкен өзгешеликлер менен қолланылатуғының гүуасы боламыз. Бул сөзлер қарақалпақ әдебий тилиндегі сөзлердің синоними, варианты, эквиваленті есапланады. Ауызеки сөйлеу тилинде қолланылатуғын сөзлер әдебий тилимизге таяр запас болып турады. Сонлықтан да, халқымыздың ауызеки сөйлеу тилиндегі көпшиликке түсиникли, әдебий тилге енисіуге бейим болып турған сөзлерді тийисли орнында пайдалансақ биз қәтеге жол қоймаймыз. Қарақалпақ тилинің диалект хәм сөйлесімлерінде қолланылатуғын сөзлерді үйреніу, изертлеу хәм оларға тиллик көзқарастан таллау жасау бүгингі күні кешиктирип болмайтуғын әхмийетли мәселелердің бири есапланады.

#### Әдебиятлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент: 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыу қолланба. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Кенимех қорақалпоқлари шеvasи. Канд. дисс. автореф. -Нукус: 2012.

#### РЕЗЮМЕ

Мақолада қорақалпоқ тилининг шимолий диалектида қўлланиладиган сўзларнинг тематик ва маъно турлари батафсил ёритилган.

#### РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тематические и семантические типы слов, используемые в северном диалекте каракалпакского языка.

#### SUMMARY

The article deals with thematic and semantic types of words used in the northern dialect of the Karakalpak language.

### ҚАРАҚАЛПАҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ЕКИ ТИЛЛИК АҰДАРМА СӨЗЛИКЛЕРДІҢ ДҮЗИЛІҰ ПРИНЦИПТЕРИ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжияназ атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** сўз, луғат, лексикография, атама, реестр, луғат мақоласи, лексикограф.

**Ключевые слова:** слово, словарь, лексикография, термин, реестр, словарная статья, лексикограф.

**Key words:** word, dictionary, lexicography, term, list, entry, lexicographer.

Қарақалпақ лексикографиясы саласында хәртүрли сөзликлерді дүзиу мәселеси 1930-жыллардан басланған. Олардың ең дәслепкилері жүдә қысқа жә-ми 300 сөзге шамалас сөзлерді өз ишине қамтыса, соңғы жылларда лексикограф-алымлардың топарының өсип жетилисиуи,

билиминің хәм тәжірийбесинің молайыуы бул саладағы ислердің бирқанша алға илгерилеуіне мүмкиншилик берди.

Демек, хәзиргі күнге келип оқыўшылар сөзликлердің көплеген түр-леринен бир тиллик, еки тиллик аўдарма

түрлеринен пайдаланыу мүмкинши-лигин алды хэм бундай ислер алдағы уақытларда да дауам ететуғынлығы белгиле.

Биз каракалпак лексикографиясындағы хэмме сөзликлерге емес, аударма сөзликлердің ишинде айрықша орынға ийе каракалпакша-русша сөзлик-лерди дүзиудің жагдайына байланыслы өз пикиримизди билдирмекшимиз.

Каракалпак тилиндеги аударма сөзликлердің ишинде дықкат аударыуды талап ететуғын сөзликлердің бири - „Каракалпакша-русша сөзлик” мийнети болып табылады. Ол Д.С.Насыров, К.У.Убайдуллаев хэм т.б.тәрепинен дүзилип, проф. Н.А.Баскаковтың редакторлығында баспадан шығарылды. Онда 30000 ға жакын сөз хэм терминлер бар.

Ҳақықатында да, илим хэм техника, әдебият және көркем өнер, халық билимлендириуи, санаат хэм ауылхожалығы хэм т.б. рауажланыуы нәтийжесинде каракалпак тилинің лексикасы соңғы жылларда жана сөзлер хәртүрли салаларға қатнаслы терминлер менен байыды.

Сөзликтің "Сөз алды" бөлиминде каракалпак тили, оның тууысқан түркий тиллери арасындағы алатуғын орны, тилдің диалектлик курамы тууралы сөз етиледі де, каракалпак әдебий тилинің сөзликті дүзгенге дейинги дәуирде жетерли дәрежеде изертленбегени көрсетиледи.

Каракалпак тили бойынша лексикографиялык жумысларға тоқтай отырып русша-каракалпакша және Н.А.Баскаковтың „Каракалпакский язык” мийнетиниң соңына қосымша ретинде берилген „Қысқаша каракалпакша-русша сөзлик” пенен шегераланады, - деген пикир айтылады [1:5].

Әлбетте, биз бундай пикирге толық түрде қосылғымыз келмейди. Себеби, тилимизде лексикография бойынша жумыслар 30-жыллардан соңғы дәуирлерде-ақ басланып, баспасөз жүзин көргенлиги буның дәлили деп айта аламыз.

Усылай етип, „Каракалпакша-русша сөзлик” туңғыш сөзлик болғаны менен толық сөзлик емес, және ол каракалпак тили сөзлик курамының белгиле бир бөлимин қамтый алмаған.

Жеткиликсиз дәрежеде үйренилген тиллер ушын биринши миллий рус сөзликлерин дүзиу (тийисли муғдардағы лексикографиялык курааллардың толық түрде болмауына қарамастан) жумыс ислеудің айрықша усылларын талап етип, оның қандай типтеги сөзлик екенлигиниң себепшиси болады. Басқа түркий тиллери бойынша шығарылған сөзликлер сыяқлы (мәселен уйғырша-русша, қырғызша-русша, хакасша-русша) усы тилдің лексикасын тек ғана жазба әдебий дереклерден ғана емес, ал сол тилдің ийелериниң ауызеки сөйлеу тилинің хәртүрли дереклерин жыйнаудың биринши үлгиси болып табылады. Демек, бул сөзлик хәзирги заман әдебий тилдің, газеталар, журналлар, жәмийетлик – сиясий, илимий хэм көркем әдебиятлар тилинің, соның менен бирге, XVIII-XIX әсирлердеги ески каракалпак тили, усы дәуирлердеги шайырлар шығармаларының тилин өз ишине алады.

Сөзликтің тийкарғы арқауы ретинде әдебий тилдің материаллары алынуы менен қатарда, онда басқа шақаптарға, мәселен сөйлеу тили лексикасы, гөнерген, кәсибий және динге байланыслы сөзлерге базы бир шәртли белгилер берилген. Оған ески каракалпак көркем әдебиятында қолланылғаны менен хәзирге дейин пайдаланылатуғын базыбир нақыл-мақаллар да киргизилген. Онда хожалықтың хәр кыйлы салаларында, әсиресе, Каракалпакстанда кеңнен ең жайған түрлише өндириске байланыслы терминлерде өз орнын алған хэм т.б. Сөзликті дүзиушилер тәрепинен оннан пайдаланыушылар ушын бирқанша түсиниклер берилген, олар мыналар:

1. Каракалпак тилинде берилетуғын хэмме бас (реестр) сөзлер хәзирги каракалпак әлипбеси тәртибинде берилген;

2. Сөзлердің мәнилері басқаларына салыстырғанда араб цифралары арқалы келтирилип, оған байланыслы фразеологизмлер ушырасып қалған жагдайда сол сөздің мәнисиниң изинен келтириледі. Мысалы:

Ат -1) бросать, швырять, кидать; тасты ат- бросать камень; топ ат-бросать мяч, 2) стрелять; мылтык ат-стрелять из винтовки, из ружья;

Үйректи ушардан ат- бить утку на лету; Жапалак көрсең атып ал, жаманнан бойың сатып ал - погов. когда увидеть сову- застрели, а от плохого человека отойди, хотя бы тебе пришлось заплатить за это (букв. куни самого себя); қырман ат – веять; насыбай ат – закладывать (за губу, под язык) табак.

3.Гейпара фразеологиялык материаллардың, идиомалардың мәнилері рус тилиндеги хәриптер менен айырып көрсетиледи:

ак 1) белый; ...2) прям и перен. чистый; ак жүрек а) чистосердечный;

б) добрый, добродушный; ...

4. Омонимлер айырым мақала түринде келтирилип, рим саны менен берилген. Мысалы:

Жай I место ...

Жай II оқ жай или сары жай лук (оружие)

Жай III так себе, просто, без причины ...

5. Егер каракалпакша сөз өз алдына қолланылмаса ямаса белгиле бир дизбеклерде ушырасқан жагдайда оның изинен қос нокат қойылып, мәнисин аңлатыушы фразеологизм усынылады: бағыушылык: мал бағыушылык- скотоводство; шошқа бағыушылык- свиноводство.

Сөзликте булардан басқа санлық, алмасық, фейил сөзлер, олардың түрлише формаларының қалай қолланылуына байланыслы көрсетпелердің берилиуин де биз орынлы деп есаплаймыз.

Сөзликтің соңында онда қабылланған шәртли қысқартулардың дизими де бар. Бул сөзлик бирнеше жылдан берли халқымыз зыялыларының ўакиллери болған илимий хызметкерлер, орта арнаулы және жоқары оқыу орынларының оқытушылары, күнделикли баспасөз хэм баспа хызметкерлерине ана тилимиздің лексикалык байлығын хэмме тәреплеме сәулендириуде ең зәрурий курааллардың бири ретинде хызмет етип киятыр.

Соңғы жылларда республиканың социал-экономикалык хэм мәдений өмиринде айта қаларлықтай өзгерислер болып, олар хәзирги Каракалпакстанның илими, техникасы, ауыл хожалығы, мәдениаты т.б. салаларында қолланылатуғын жаңа түсиниклер келип шығуы хэм терминлердің рауажланыуы менен байланыслы екенлигин көремиз.

Республикамыз лексикографлары тәрепинен жаңа Каракалпакша-русша сөзликті дүзиу бойынша жумыслар 80-жыллардан баслап қолға алынып, оны дүзиу бойынша инструкцияда исленип шығылған.

Сөзликтің инструкциясында көрсетилиуи бойынша дүзиушилер оған төмендегидей категорияларға қатнаслы сөзлер кирмейди деп ескерткен:

а) базыбир топардағы қәнигелер тәрепинен қолланылатуғын арнаулы терминология менен кәсибий сөзлер, мысалы: дигнит-горючее полезное ископаемое; селет-археологическая культура начала верхнего палеолита;

б) шығысы жағынан араб-иран сөзлери болып есаплатуғын гөнерген китабий сөзлер, мысалы: ләхәт, матлуб, мүдәррис т.б.;

в) түрлише фонетикалык вариантларда қолланылатуғын дублет сөзлер, мысалы: күдик-әдебий тилде: гүдик, килт-әдебий тилде: гилт, туман- әдебий тилде: думан т.б.

г) диалектлик грамматикалык вариантлар ретинде қолланылатуғын сөзлер, мысалы: кирейкеш//кирей-ши, әкел-дилер//әкелди, салғырт//салық т.б.

д) онша әхмийетли болып табылмаған лексикалык вариантлар, мысалы: там//жай, лампа//шыра, т.б.

е) гейпара диалектлер менен говорларда қолланы-

латуғын рус тилинен алынған өзлестирмелер, мысалы: зәкүн//нызам, бистабки//көргизбе, сабрайын-// жыйналыс, прикөз//буйрық т.б.

Соның менен бирге, Қарақалпақша-русша сөзлик қарақалпақ тилинің хәмме байлығын өзине қамтыуы тийис, атап айтқанда онда халық ауызеки дөретпесиниң хәмме жанрларын қамтытуғын бай қарақалпақ фольклорының, барлық көркем әдебиеттің хәмме сөзлик қурамын, сондай-ақ тийкаргы жәмийетлик сиясий хәм илимий терминологияны өз ишине алыуы керек.

Демек, аталған сөзлик өзиниң хызмети бойынша қарақалпақ хәм рус тиллерин үйрениушилерге, дилмашларға түркий филологиясының хәр түрли машқалаларын үйрениушилерге керекли дерек ретинде хызмет етеди.

Бул жұмыс авторлары қарақалпақша-русша сөзликте екинши мәртебе толықтырып дүзиушилерге қолайлықлар дүзип беріу ушын көплеген жағдайларды есапка алғанлығын көремиз. Сөз шақапларының қандай формаларда берилиуі хәмме ўақытта да авторлардың дыққат орайында болған. Мәселен, атлық, келбетлик, санлық, алмасық, рәуишлер, фейиллер, көмекши сөзлер, таңлақлар, еликлеуишлердің сөзликте қандай жерлерде келиуіне

#### Әдебиетлар

1. Баскаков Н.А. Предисловие в „Қарақалпақско-русский словарь” –М.: 1958.
2. Баскаков Н.А., Доспанов У.Д. Инструкция для составления Каракалпакско- русского словаря. -Н.:1983.
3. Насыров Д.С., Убайдуллаев К.У. хәм басқалар Қарақалпақша-русша сөзлик (проф.Н.А.Баскаковтың редакторлығында). - М.: 1958.

Мақолада қарақалпақ лексикографиясиниң шаклланиши ва ривожланиши ҳақида сўз юритилган. Қарақалпақ тилида таржима луғатларнинг тузилиш принциплари таҳлил қилинган.

В статье рассматриваются пути становления и развития каракалпакской лексикографии. Сделан обзор принципов создания двуязычных переводных словарей в каракалпакском языке.

In article paths of formation and development of the Karakalpak lexicography are considered. The review of principles of building of bilingual translation dictionaries in the Karakalpak tongue is made.

### Ш.СЕЙИТОВТЫҢ «ХАЛҚАБАД» РОМАНЫ ТИЛИНДЕ РӘҮИШ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** бадий асар тили, сўз туркумлари, равиш, равиш фразеологизмлар.

**Ключевые слова:** язык художественного произведения, части речи, фразеологизмы, выраженные наречия.

**Key words:** the language of the literary work, parts of speech, adverb, phraseologisms, expressed by adverbs.

Қарақалпақ тилиндеги рәуиш сөзлер ис-хәрекеттиң хәр қыйлы белгилерин билдирип келеди. Сөз шақаплары системасында рәуишлер өзиниң грамматикалық, мәнилик хәм структуралық өзгешеликлери, категориялары арқалы парқланып турады. Ол – қарақалпақ әдебий тилинің функциональ стильлеринде, соның ишинде, көркем әдебиет стилинде өнимли қолланылатуғын сөз шақапларының бири. Рәуиш сөзлердің аңлатқан мәнилері тек ғана дара сөзлер арқалы емес, ал турақлы сөз дизбеклери арқалы да билдириледи. Бундай рәуиш фразеологизмлер көркем шығармалар тилинде өнимли пайдаланылады.

«Фразеологизм – тилимиздің көркем образлы, экспрессив тәсиршеңлиги күшли, мәни өткирлигине ийе болған бийбаха байлығы. Сонлықтан, шайыр хәм жазыушылар, белгили көркем сөз шеберлери өз шығармаларында фразеологиялық дизбеклерден орынлы пайдаланыуға айрықша дыққат аўдарады [1:5]. Бул Ш.Сейитов дөретіушилиги ушын да тән болып келеди.

Жазыушының «Халқабад» романының тили халыққа жүдә жакын, әпиўайы және көркем, тәсирли болып, онда рәуиш сөз шақабынан болған фразеологизмлер де образлылық жаратыудағы өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Солай етип, жазыушының шығармалары тилинде қолланылған фразеологизмлердің үлкен бир топарын рәуиш фразеологизмлер

байланыслы олардың орын тәртиби, тийисли көргизбелі материаллар менен тәмийинлениуі итибарға алынған.

Онда көргизбелі материал хызметин түрлише сөз дизбеклери, сондай-ақ нақыл-мақаллар, фразеологиялық дизбеклер, көркем шығармалардан алынған мысаллар атқарған. Оларды рус тилине аўдарыуға соотв. деген белги, ямаса бундайлар болмаған жағдайда в смысле белгиси қойылады.

... жүкти нар көтереди погов. соотв большому кораблю - большое плавание(букв.тяжелый груз однокорбый верблю поднимает);

Қара ешки ақ болмас, ата дұшпан дос болмас посл.в смысле:

черная коза белой не будет, заклятый враг другом не станет.

Ақыл жаста емес, баста болар посл.в смысле ум не в летах,а в голове.

Төбе шашы тик тұрды- фраз.у него волосы встали дыбом.

Соның менен бирге, инструкцияда жаңа сөзликтеги шәртли қыскартыулардың түрлериниң мысаллары берилиуін орынлы деп есаплаймыз.

#### РЕЗЮМЕ

#### РЕЗЮМЕ

#### SUMMARY